

УДК 330.341: 330.837

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ТА НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ЙОГО ЕФЕКТИВНОЇ СТРУКТУРИ

Литвиненко Н. І., к.е.н.

ДВНЗ «Національний гірничий університет»

У статті представлено теоретичні дослідження інституціонального середовища економічної системи України і напрями формування її ефективної структури. На основі теоретичного аналізу були виявлені специфічні риси інституціонального середовища економічної системи України і проведено кількісну оцінку його складових елементів. У результаті дослідження законодавчих актів було встановлено наявність окремих заходів соціально-економічної політики, що ведуть до підтримання неефективної структури інституціонального середовища економічної системи України. На основі проведених досліджень запропоновано напрями формування ефективного інституціонального середовища економічної системи. Отримані результати можуть бути використанні для подальшого теоретичного та практичного дослідження особливостей інституціонального середовища економічної системи України та дозволять виявити вузькі місця його розвитку та розробити рекомендації щодо їх усунення.

Ключові слова: інституціональне середовище, свобода, толерантність, довіра, правова поведінка, рентоорієнтована поведінка

UDC 330.341: 330.837

FEATURE OF THE INSTITUTIONAL ENVIRONMENT OF THE ECONOMIC SYSTEM OF UKRAINE AND DIRECTION OF FORMING OF ITS EFFECTIVE STRUCTURE

Lytyvnenko N.I., PhD in Econ.Sc.

National Mining University

The article presents the theoretical studies of the institutional environment of the economic system of Ukraine and direction of forming of its effective structure. The specific features of the institutional environment of economic system have been identified on the basis of theoretical analysis. It was a quantitative estimation of its structural elements. The study of legislation established the existence of certain activities of socio-economic policy that lead to the maintenance of an ineffective structure of the institutional environment of the economic system of Ukraine. We were offered directions forming an effective institutional framework of the economic system on the basis of the research. The results can be used to further theoretical and practical studies of the institutional framework of the economic system of Ukraine. They allow you to identify bottlenecks of its development, and to develop recommendations to address them.

Keywords: the institutional environment, physical freedom, ineffective structure, rent-seeking behavior.

Актуальність проблеми. Проблема взаємозв'язку інституціональної структури суспільства з ефективним і безпечним його розвитком є одною із провідних тем інституціонального аналізу. Майже всі представники інституціональної теорії були одноставними відносно того, що інститути визначають можливості суспільства рухатися до більш прогресивної стадії розвитку. Слід зазначити, що ще у ХІХ ст. класик Дж. Ст. Мілль вів мову про те, що впровадженню нових інститутів має передувати кропітка робота з вивчення характеру їхнього функціонування в різних середовищах та ретельного дослідження тієї інституціональної структури суспільства, в якому планується їх впровадження [1].

Ці настанови вченого й дотепер не втратили своєї актуальності. Майже всі країни, які сьогодні трансформують свої економічні, політичні та правові системи з метою надання їм більшої дієвості у забезпеченні сталого соціально-економічного розвитку, намагаються у ході суспільних перетворень створити, перш за все, ефективне інституціональне середовище. Досвід невдалих реформ, які проводились в Україні протягом більш ніж двадцяти років, сьогодні став підґрунтям для вибору в якості пріоритетного даного завдання і для нашої країни.

Аналіз останніх наукових досліджень. Дослідженням інституціонального середовища присвячена значна кількість наукових публікацій українських вчених. Та все ж таки, в своїй більшості вони стосуються досліджень інституціональної структури економічної системи, а отже досліджуючи той, чи інший її елемент і його середовище вони залишаються в рамках означеної системи. Комплексні дослідження інституціонального середовища самої економічної системи України практично відсутні.

Окремі елементи інституціонального середовища економічної системи України досліджували А. Гальчинський, В.М. Геєць, А.А. Гриценко, В.В. Дементьєв, В. Мельник, В.П. Пісоцький [2-6].

На сьогодні найбільш комплексний аналіз інституціонального середовища економічної системи України належить В.В. Липову, якій він здійснює через дослідження інституціональної компліментарності соціально-економічних систем. Але все-таки він приділяє більше уваги напрямкам розвитку інституціональних складових економічної системи [7].

Загалом дослідження інституціонального середовища економічної системи України носить теоретичний характер його окремих компонентів, а рекомендації щодо напрямів формування його ефективної структури мають досить загальний характер без урахування часового горизонту та можливих досягнутих ефектів.

Метою даної роботи є теоретичне обґрунтування напрямів формування ефективного інституціонального середовища економічної системи України з урахуванням специфіки її соціокультурних інститутів.

Викладення основного матеріалу дослідження. Досліджуючи інституціональну структуру економічної системи нами було виділено п'ять складових елементів: свобода, толерантність, довіра, рентоорієнтована та правова поведінка. Крім того, по окремим елементам були досліджені їх види, а також встановлені кількісні характеристики означених якісних норм. Нами встановлені специфічні риси інституціонального середовища економічної системи України, які наведено у табл. 1.

Таблиця 1 – Складові інституціонального середовища економічної системи України

Норми	Види норм	Показники, що оцінюють	Кількісні значення показників 2012 рік
Свобода	Фізична свобода	«Індекс фізичної свободи»	4,13*
	Економічна свобода	«Індекс економічної свободи»	5,09
Толерантність	Критерій толерантності	«Критерій толерантності»	1,32**
	Сфера толерантності	«Сфера толерантності»	3,73**
Довіра	Міжособистісна довіра	«Міжособистісна довіра»	3,45**
	Інституціональна довіра	«Інституціональна довіра»	4,79**
Рентоорієнтована поведінка	Види не розглядалися	«Контроль корупції» (Control of Corruption)	3,65
		«Рента в бюджетній сфері»	5,75*
Правова поведінка	Неправомірна поведінка	«Верховенство права» (Rule of Law)	4,07
Правова поведінка	Неправомірна поведінка	«Політична стабільність і відсутність насилля»	5,32

- Примітки. 1. * – показник за 2009 рік
 2. ** – показник за 1999 рік
 3. Складено за даними [8-14].

Оскільки запропоновані показники мають різні одиниці виміру, що перешкоджає порівняльному аналізу вони були нормалізовані за безрозмірною шкалою від 0 до 10.

Наведені у таблиці 1 основні індикатори характеризують стан інституціонального середовища України. Як свідчать наведені дані

інституціональне середовище економічної системи нашої країни має неоптимальну структуру, яка стримує не тільки економічний розвиток, а і загальний розвиток всього суспільства. Отже, для усунення цих недоліків необхідно розробити ряд заходів спрямованих на коригування неефективних елементів інституціонального середовища.

Для виконання поставленого перед нами завдання вважаємо за необхідне здійснити аналіз тих заходів держави, які були спрямовані на розбудову ефективного інституціонального середовища в Україні і які були проведені за період 2014 – 2015 рр. Визначивши такі заходи та оцінивши їхню можливу результативність, сформуємо з урахуванням української специфіки рекомендації щодо удосконалення напрямів впливу держави на формування в Україні ефективного інституціонального середовища, яке буде сприяти сталому соціально-економічному розвитку країни.

Перш за все слід звернути увагу на те, що у січні 2015 р. урядом країни було прийнято «Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020», головно метою якої було визначено «впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі» [15]. Зазначимо, що цей документ є одним із перших нормативних актів, в якому можна побачити спробу розробити напрями реформування інституціонального середовища в тому контексті, в якому воно досліджено у межах інституціональної теорії. Так, вперше за всю історію незалежної України в документі прямо говориться про необхідність забезпечення толерантності та довіри в українському суспільстві. До загальних загроз безпеки країни віднесено корупцію, неефективність функціонування судової влади, які знижують рівень довіри населення до держави та обмежують захист прав і свобод громадян, недосконалість правового регулювання суспільних відносин, у тому числі й у сфері специфікації та захисту прав власності. Отже, загалом в документі приділено достатньо уваги проблемі формування ефективного інституціонального середовища економічної системи України.

Разом з позитивними моментами, більш детальний аналіз Стратегії на змістовному рівні виявив у цьому нормативному акті цілий ряд значних недоліків. По-перше, в Стратегії передбачено 62 реформи та програми розвитку. На наше переконання, така велика кількість одночасно впроваджуваних реформ апріорі не може мати позитивного результату. Достатньо згадати, що ще на початку ХХ ст. Лауреат

нобелівської премії Я. Тінберген довів, що ефективність економічної політики залежить від відповідності кількості намічених цілей наявним інструментам їх реалізації (загальновідома нерівність Тінбергена).

По-друге, 25 обраних індикаторів реалізації Стратегії, які дійсно добре віддзеркалюють рівень розвитку країни, не мають під собою ніякого розумного обґрунтування. Самі значення обраних показників, які планується досягти за вказаний період, не можна вважати адекватними. За п'ять років, на які розрахована Стратегія, більшість окреслених нею орієнтирів є недосяжними, оскільки вони не містять під собою відповідних інституціональних та макроекономічних засад. Наприклад, Стратегією планується досягти в Україні рівня довіри громадян до органів правопорядку на рівні 70 відсотків у той час, коли в жодній країні світу таких показників довіри взагалі ніколи не існувало (дивись оцінку за даними опитувань глобального дослідницького проекту [10,11]). Подібні необґрунтовані орієнтири характерні й по відношенню до інших складових вітчизняного інституціонального середовища.

Все це дозволяє зробити висновок, що обрані урядом у якості орієнтирів індикатори розвитку інституціонального середовища досить всебічно можуть оцінити ефективність реформ, однак їхні прогностичні значення не можуть бути досягненні за сучасного рівня розвитку українського суспільства. Таке положення відносно процесу формування основних засад соціально-економічної політики держави є яскравим свідченням існуючого в суспільстві відриву науки від практики.

Долучаючи до аналізу інші нормативні акти приходимо висновку, що ще одним найбільш значимим програмним документом, який детально окреслює напрями інституціональних реформ в Україні, можна вважати «Програму діяльності Кабінету Міністрів України», прийняту у 2014 році [16].

Оцінюючи наведені вище нормативні документи, а також звертаючись до базових елементів інституціонального середовища, представлених нормами свободи, толерантності, довіри, рентиорієнтованої та правової поведінки, а також виходячи із значень показників їхнього рівня розвитку в Україні та існуючих взаємозв'язків, приходимо висновку, що елементом середовища, на який в першу чергу повинна здійснювати вплив держава, є фізична свобода громадян. Саме цей параметр інституціонального середовища відіграє ключову роль у можливостях суспільства рухатися по траєкторії сталого соціально-економічного розвитку, оскільки формує засади повноцінної

життєдіяльності людського організму як біологічного та соціального суб'єкту, створює потенціальну можливість суб'єктів задовольняти потреби у самореалізації, що, у свою чергу, підвищує їхню соціально-політичну активність, спрямовану на досягнення суспільних цілей.

Тому, на наш погляд, в першу чергу ми повинні зосередитися на дослідженні діяльності системи охорони здоров'я та освіти, оскільки саме ці галузі нематеріального виробництва здійснюють найбільш визначальний вплив на рівень фізичної свободи, якість формування людського капіталу, добробут країни [14]. Іншим моментом є те, що саме в цих галузях, які функціонують переважно за рахунок державного бюджету і більшою мірою ніж інші галузі економіки підлягають державній регламентації та перерозподільній діяльності уряду, великого масштабу досягає корупція, рентоорієнтована та неправомірна поведінка. Така ситуація завдає великих втрат всій суспільній системі, а також спричиняє формування неефективних норм у всіх складових інституціонального середовища.

Аналізуючи напрямки реформування системи медичного обслуговування, які були запропоновані урядом України в «Національній стратегії реформування системи охорони здоров'я на період 2015–2020 рр.», приходимо висновку про певні прогресивні зрушення в усвідомленні державою значення інституціональних реформ у даній сфері.

До позитивних моментів, які мають місце в запропонованій Стратегії, слід віднести такі заплановані заходи, як:

- співпраця органів державної влади і представників громадянського суспільства;
- формування довіри, діалогу та взаємоповаги між всіма суб'єктами системи охорони здоров'я [17].

Крім того, Стратегією передбачається забезпечення реалізації принципу вільного вибору пацієнтами лікаря, що буде сприяти підвищенню якості надання медичних послуг. Також підвищенню рівня кваліфікації та сумлінності лікаря буде сприяти перехід до системи оплати за пролікований випадок, який базується на принципі «гроші йдуть за пацієнтом».

Слід також зазначити, що розвиток лікарського самоврядування стимулює розвиток професійних об'єднань, що сприяє розвитку соціального капіталу, а також становленню громадянського суспільства [17].

Загалом впровадження означених кроків буде мати, на нашу думку, позитивні наслідки для розвитку не тільки інституціональної довіри, але й сприятиме підвищенню рівня норми «Фізична свобода», зниженню рівня рентоорієнтованої поведінки лікарів, формуванню ефективного соціального капіталу. Але поряд з досить прогресивними кроками у реформуванні системи охорони здоров'я ми можемо виокремити і «нововведення», які можуть привести до формування неефективних норм, що стануть гальмом для соціально-економічного розвитку суспільства.

Продемонструємо ці прогалини законодавства на основі аналізу окремих положень тих нормативних актів, які регулюють діяльність системи охорони здоров'я. У таблиці 2 представлено, з одного боку, пункти запланованих урядом реформ у системі охорони здоров'я, а з іншого – ймовірні наслідки їх впровадження для ефективного розвитку українського суспільства.

Таблиця 2 – Пункти реформ із сумнівним значенням для розвитку системи охорони здоров'я в Україні

Заходи згідно програми реформи системи охорони здоров'я	Наслідки впровадження
Створення Національного агентства з питань фінансування охорони здоров'я	Розширення бюрократичного апарату
Надання Агентству прав закупівлі медичних послуг у приватних компаній	Виникнення нового каналу корупційної діяльності
Перехід до закупівлі державних послуг у закладів охорони здоров'я на контрактній основі	Закупівлі будуть проводитись у «своїх»; зростання обсягів «відкату» за обрання постачальниками.
Створення Центру реформ в системі охорони здоров'я	Розширення бюрократичного апарату
Перегляд умов ліцензування медичної практики, акредитації медичних закладів і атестації медичного персоналу.	Зростання обігу документації. Зростання обсягів хабарів медичного персоналу своїм керівникам за штатне місце. Зниження якості медичних послуг внаслідок відбору, який буде здійснюватись за розміром хабара, а не за рівнем кваліфікації.
Створення незалежних центрів (агентств) оцінювання відповідності медичних установ ліцензійним і акредитаційним вимогам.	Зростання обсягів хабарів керівників медичних установ органам ліцензування та акредитації за надання ліцензій та присвоєння відповідного рівня акредитації.
Підвищення акцизів на алкоголь і тютюнові вироби.	Зростання тіньового сектору економіки. Перехід частини населення на вживання сурогатів алкогольних напоїв, що підвищить рівень смертності від алкогольного отруєння.
Розробка комплексу законодавчих і нормативних документів.	Розширення зловживань посадовими особами, зростання рівня правового нігілізму.
Запровадження обов'язкового соціального медичного страхування.	Зниження рівня охоплення населення медичними послугами, зростання витрат бюджету. Підвищення зловживань посадовими особами: перерозподіл страхових коштів на користь «своїх»
Розробка системи індикаторів якості роботи медичних закладів, створення незалежних центрів оцінювання якості медичних послуг.	Створення додаткового бюрократичного органу. Неможливість досягнення нормативного рівня індикаторів, що стимулює зростання «приписок» та приховування реального стану.
Розробка національного класифікатора DRG переліку лікарських засобів та виробів медичного призначення.	Висока вірогідність включення лікарських засобів із сумнівною ефективністю, що може виникнути внаслідок змови між постачальником та бюрократом, якого уповноважено скласти відповідний перелік.

Примітка. Таблиця складена за даними [17,18]

Аналіз комплексу реформ системи медичного обслуговування, ключові положення яких представлено в таблиці 2, виявив той факт, що вони більшою мірою спрямовані не на стимулювання розвитку і

підвищення рівня медичного обслуговування населення, а на створення сприятливих умов для реалізації «творчого процесу відкриття» нових напрямів пошуку ренти, активізуючи при цьому рентоорієнтовану поведінку не тільки посадових осіб вищих щаблів державного управління, але й рядових виконавців.

Із всіх зазначених заходів найбільше занепокоєння викликає процедура складання «Національного переліку лікарських засобів та виробів медичного призначення». Для запобігання корупційних дій, у результаті яких до списку можуть потрапити препарати із сумнівною ефективністю, вважаємо за доцільне у якості нормативного взяти перелік, рекомендований Всесвітньою організацією охорони здоров'я без внесення до нього будь-яких змін [19]. Як уявляється, за таких умов значно звужується поле корупційної діяльності чиновників, що позначиться на зниженні показника «рентоорієнтована поведінка». У свою чергу, споживання перевірених світовою практикою лікарських засобів у найближчій перспективі буде сприяти зростанню рівня фізичної свободи в країні.

Ще одним негативним моментом, що характерний для всіх запланованих державою заходів у сфері охорони здоров'я, є те, що ці заходи у своїй переважній більшості не враховують досвіду інших держав, а також ігнорують вже існуючу інституціональну структуру нашого суспільства. Так, на сьогодні в Україні вже сформувався і досить ефективно працює інститут приватної медичної допомоги. Його особливістю є те, що він сьогодні обіймає ті сфери медичної допомоги й охорони здоров'я, де держані інститути виявилися не надто ефективними. Приватні медичні установи, що виникли в Україні в результаті пошуку бізнесом сфер більш прибуткового вкладання капіталу, відзначаються досить високими показниками конкурентоспроможності і можуть вважатися ефективним прикладом поєднання ринку і держави у сфері надання медичних послуг.

Наступним кроком пропонуємо розглянути реформи, що відбуваються у системі освіти України. Як зазначалося раніше, освіта поряд із охороною здоров'я здійснює найбільш визначальний вплив на рівень фізичної свободи у суспільстві. Якщо охорона здоров'я створює умови якісного відтворення людини як біологічної істоти, то освіта відповідальна за її перетворення на духовну й соціальну особистість. Реалізуючи цю місію освіта виступає одним із визначальних чинників соціально-економічного розвитку суспільства.

У «Проекті Концепції розвитку освіти України на період 2015 – 2025 рр.», який є основоположним у реформуванні системи вітчизняної освіти, урядом запропоновано ряд заходів, які, на нашу думку, можуть мати вагомий вплив на покращення стану інституціонального середовища. Так, в п. 4.2.5 Концепції задекларовано до 2020 року створення «академічного середовища з системою формалізованих і неформалізованих цінностей та культури, орієнтованих на якісно інший професійний етос у вищій школі» [20].

Високо оцінюючи сам підхід до кардинальних змін інституціонального середовища суспільства через вплив на цінності тих людей, які самі в подальшому будуть їх формувати у наступних поколіннях, слід звернути увагу на недостатню ґрунтовність його теоретичної розробки. На нашу думку, найбільш значним недоліком цього пункту Концепції є його декларативний характер, оскільки протягом 5 років, на які розраховує уряд, сформувати нові соціокультурні цінності у працівників вищої освіти неможливо. Коригування цінностей – це довготривалий процес, який потребує для своєї реалізації у межах одного покоління близько 20-30 років. З огляду на такі закономірності формування цінностей виявляється недостатнім зосереджуватися на здійсненні перетворень в академічному середовищі вищої школи тільки через вплив культури. На нашу думку, для скорочення терміну досягнення результату в даному процесі мають бути задіяні й інші важелі державної політики.

Аналіз напрямів діяльності уряду, які з точки зору інституціональної теорії можуть мати негативні наслідки на ефективне функціонування системи освіти, наведено в таблиці 3.

Відмітимо, що наведені пропозиції не враховують специфіку існуючого в Україні інституціонального середовища, а також рівень оплати праці науково-педагогічних працівників. У своїй сукупності означені обставини сприяють виконанню висунутих вимог за неоптимальним сценарієм, який наносить значної шкоди суспільству в цілому.

На наше глибоке переконання система заходів щодо подолання неефективної структури інституціонального середовища має поєднувати в собі комбіновані методи із стимулів та покарань. На жаль, практично всі запропоновані заходи щодо покращення інституціонального середовища носять характер покарань та пропозиції коригування існуючого законодавства.

Слід зазначити, що досліджуючи прояви та негативні наслідки для соціально-економічного розвитку суспільства норми «рентоорієнтована поведінка», із поля зору дослідників усувається одна із ключових причин її існування в Україні – низький рівень добробуту.

На наше глибоке переконання, подібний аналіз причин домінування в інституціональному середовищі неефективних норм має здійснюватися по кожній із його складових. Тільки після такої попередньої роботи слід переходити до формування відповідних коригуючих заходів державної політики. У протилежному випадку вони не будуть мати дієвості.

Таблиця 3 – Пункти реформ із сумнівним значенням для розвитку системи освіти

Заходи згідно програми реформи системи освіти в Україні	Наслідки впровадження
Створення Державної інспекції навчальних закладів України.	Розширення бюрократичного апарату. За даних умов неможливість досягнення нормативного рівня індикаторів, що стимулює зростання «приписок» та приховування реального стану. Виникнення нового корупційного каналу. Розширення зловживань посадовими особами, зростання рівня правового нігілізму.
Створення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти.	Розширення бюрократичного апарату. Зростання обігу документації. Збільшення обсягів хабарів. Зростання непотизму.
Видача документів про вищу освіту та наукові ступені вищими навчальними закладами.	Зниження захисту документів, що призведе до їх підробки. Відкриття можливості зловживань з надання документів особам, які не закінчували навчальний заклад.
Вимоги до працівників вищої школи щодо публікацій у провідних закордонних фахових виданнях.	Висока вартість публікації, яка в більшості випадків перевищує місячний зарібок науково-педагогічного працівника, призведе до посилення корупції і зростання розмірів хабара.
Вимоги щодо закордонного стажування для отримання звання професора.	Значна вартість закордонного стажування підвищить рівень корупції

Примітка. Таблиця складена за даними [20,21]

Отже, на основі проведених нами досліджень ми можемо сформулювати напрями формування ефективного інституціонального середовища економічної системи України:

- формування деперсоніфікованої довіри і підвищення рівня інституціональної довіри;
- формування домінуючої ідеології на основі ліберальних цінностей з урахуванням національної ідентичності;
- зміцнення та розширення середнього класу, як носія ідеології та економічної опори держави;
- підвищення рівня правосвідомості громадян;
- формування морально-етичних основ неприйняття рентоорієнтованої поведінки;
- стабілізація суспільних відносин з приводу виробництва, обміну, перерозподілу та споживання;
- стабілізація суспільних відносин з приводу прав власності та забезпечення дієвого захисту.

Висновки. Знання специфіки інституціонального середовища економічної системи дозволяє розробити дієві заходи з його трансформації, коли через зміну норм буде сформована основа для зміни власне поведінки суб'єктів і, тим самим, створені умови для спрямування їхньої діяльності на сприяння ефективному соціально-економічному розвитку суспільства.

Отриманні результати можуть бути використанні для подальшого теоретичного та практичного дослідження особливостей інституціонального середовища економічної системи України та дозволять виявити вузькі місця його розвитку та розробити рекомендації щодо їх усунення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міл, Дж. С. Про свободу: Есе [Текст] / Дж. С. Міль; пер. з англ. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 463 с.
2. Гальчинський, А.С. Лібералізм: урок для України [Текст]: наук.-попул. есе / А.С. Гальчинський. – К.: Либідь, 2011. – 288 с.
3. Геєць В.М., Гриценко А.А. Політекономічні та інституційні засади справедливості та усталеності соціально-економічного розвитку. Європейський вектор економічного розвитку : зб. наук. праць / Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля. – 2012. – Вип.2 (13). – С. 41–46.
4. Дементьев В.В. Институты, поведение, власть [Текст] / В.В. Дементьев // Постсоветский институционализм: Монография / Под ред. Р.Н. Нуреева, В.В. Дементьева. – Донецк: Каштан, 2005., С. 102-125.
5. Мельник В.П. Факторы доверия и недоверия в хозяйствовании [Текст] / В.П. Мельник // Наукові праці Донецького національного університету. Серія: економічна. Випуск 37-1. – Донецьк, ДонНТУ, 2009. – С.71-79.
6. Пісоцький, В.П. Проблема толерантності в християнській етиці [Текст]: автореф. дис. ... кан. філос. наук: 09.00.06: захищена 25.09.1998: затвердж. / Вадим Петрович Пісоцький. – Київ, 1998. – 16 с.
7. Липов, В.В. Институциональная комплементарность социально-экономических систем: монография [Текст] / В.В. Липов. – Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2011. – 484 с.
8. Index of Economic Freedom [Електронний ресурс]: Сайт центра «Фонд наследия». – 10.04.2013. – Режим доступа: <http://www.heritage.org/index/download>. – Загол. з екрана.

9. Worldwide Governance Indicators. [Електронний ресурс]: Сайт «Світового Банку». – 11.05.2015. – Режим доступу: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#home>. – Загол. з екрана.
10. Data and Documentation [Електронний ресурс]: Web «European Social Survey». – Режим доступу: <http://www.europeansocialsurvey.org/>. – Загол. з екрана.
11. Data & Documentation / Documentation / Downloads [Електронний ресурс]: Сайт «World Values Survey». – Режим доступу: <http://www.worldvaluessurvey.org/>. – Загол. з екрана.
12. Литвиненко Н.І. Пошук ренти та соціально-економічний розвиток країни: крос культурний і часовий вимір [Текст] / Н.І. Литвиненко // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. № 3. – 2014. – С.32-39
13. Литвиненко Н.І. Толерантність та соціально-економічний розвиток країни [Текст] / Н.І. Литвиненко // Економічний Вісник НГУ. – 2014. – №4. – С.35-41
14. Литвиненко Н.І. Свобода: сутність, форми та їх емпіричні виміри [Текст] / Н.І. Литвиненко // Соціальна економіка. – 2013. – № 2-3. – С. 75-83.
15. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» Схвалено Указом Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015 [Електрон. Ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>. – Загол. с екрана.
16. Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України Постанова Верховної Ради України від 11.12.2014 № 26-VIII [Електрон. Ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/26-19>. – Загол. с екрана.
17. Національній стратегії реформування системи охорони здоров'я на період 2015–2020 рр. [Електрон. Ресурс]. – Режим доступу: <http://healthsag.org.ua/strategiya/>. – Загол. с екрана.
18. План заходів Міністерства охорони здоров'я України з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Коаліційної угоди у 2015 році від 26.12.2014 [Електрон. Ресурс]. – Режим доступу: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/pl_zahodiv_moz_2015.html. – Загол. с екрана.
19. Примерный перечень ВОЗ Основных лекарственных средств, 15-й перечень, март 2007 г. [Електрон. Ресурс]. – Режим доступу: http://whqlibdoc.who.int/hq/2007/a95075_rus.pdf. – Загол. с екрана.
20. Проекті Концепції розвитку освіти України на період 2015 – 2025 рр. [Електрон. Ресурс]. – Режим доступу: <http://eenu.edu.ua/uk/articles/prezentovano-proekt-konceptsiyi-rozvitku-osviti-do-2025-roku>. – Загол. с екрана.
21. Проект Постанови Кабінету Міністрів України Деякі питання затвердження рішень вчених (науково-технічних) рад про присвоєння вчених звань [Електрон. Ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pu.if.ua/uk/novyny/2430-proekt-postanovy-kabinetu-ministriv-ukrainy-deiaki-pytannia-zatverdzhennia-rishen-vchenykh-naukovo-tekhnichnykh-rad-pro-prysvoiennia-vchenykh-zvan>. – Загол. с екрана.